

Тимошенко Віра Іванівна —
кандидат юридичних наук, старший
науковий співробітник, доцент
Національної академії Служби
безпеки України

ДЕРЖАВА: ВИНИКНЕННЯ, СУТНІСТЬ ТА ПРИЗНАЧЕННЯ

На підставі різних методологічних підходів у статті розглянуто процес виникнення держави, пояснюється її сутність і призначення у суспільстві.

The article deals with the process of formation of the state. The author explains its essence and role in the society.

Однією з найактуальніших проблем юридичної науки є проблема визначення сутності держави, встановлення її ролі та призначення в суспільстві. Без розв'язання цієї проблеми неможливо досягти успіхів у розбудові сучасної держави. Практичне розв'язання завдань сьогодення і розвиток сучасної науки пов'язані між собою. Адже глибокий філософський і політико-правовий аналіз природи держави, дослідження її сутності з увагою на досвід, нагромаджений на попередніх етапах розвитку теоретичної думки, сприяє сучасним політико-правовим перетворенням.

У працях сучасних авторів проблема сутності держави досліджується, як правило, у контексті аналізу суміжних наукових проблем (зокрема, походження держави, її форми, функцій, співвідносності суспільства і держави) у працях А.П. Зайця, І.А. Ісаєва, Т.В. Кашаніної, М.І. Козюбри, О.Л. Копиленка, В.О. Котюка, І.О. Кресіної, О.М. Мироненка, В.С. Нерсисянца, М.П. Орзіха, О.В. Петришина, П.М. Рабіновича, В.Ф. Сіренка, О.Ф. Скакун, Є.А. Тихоновой, М.В. Цвіка, В.О. Четверніна, В.Є. Чиркіна, В.М. Якушика та інших. Так, найважливіші ознаки держави обґрунтували П.М. Рабінович та В.О. Котюк [1, с. 31; 2, с. с. 9, 10, 11]. Юридичне і соціологічне поняття держави сформулював В.О. Четвернін [3, с. с. 88-108]. Державу як соціальне явище розглядав В.Є. Чиркін [4, с. с. 36-49]. Проблеми політичної суб'єктності держави аналізувала І.О. Кресіна [5, с. с. 37-50]. Походження держави і права досліджувала Т.В. Кашаніна [6]. При цьому комплексні дослідження сутності держави, які б узагальнювали різноманітні методологічні підходи, відсутні. З цим пов'язана необхідність

звернутися до проблеми визначення сутності і призначення держави ще раз.

Ми ґрунтуємось на тому, що державу слід розглядати як головний інститут політичної системи суспільства, організацію публічної політичної влади, яка за допомогою правових норм призначена регулювати відносини людей, суспільних груп і асоціацій, а також охороняти їхні інтереси.

Існують різні теорії, які по-різному пояснюють процес виникнення і сутність держави. Найбільш поширені з них можна розподілити на три групи, або три підходи: 1) політико-філософський і політико-науковий, за якого держава розглядається як засіб розв'язання спільних справ і регулювання відносин влади і народу (суспільства), а також як засіб, що забезпечує політичне життя самого народу і людини; 2) класовий, за якого держава є породженням розколу суспільства на класи і знаряддям класової боротьби; 3) правовий і організаційно-структурний: ґрунтує «юридичну державу», джерело права і закону, що організує життя суспільства і діяльність самої держави та її структур в системі політичних і правових відносин [7, с. 65].

Держава виникла як результат процесів, що відбувалися в суспільстві. Засновники патріархальної теорії давньогрецькі філософи Платон і Аристотель пояснювали виникнення і сутність держави природою людини, яка відчуває потребу у спілкуванні, а тому її змушено жити в суспільстві. Аристотель вважав, що людина за своєю природою є істота політична, що саме в державі (політичному спілкуванні) завершується генезис політичної природи людини. Держава у Аристотеля є природним результатом змін у сфері людських співтовариств, вона виникає у процесі історичного розвитку сім'ї. Тому держава є засобом розв'язання спільних справ, вона забезпечує політичне життя самого народу і людини. Її мета — досягнення блага людей. Основна ідея благоустрою в античному світі — поглинання особи державою. Громадянин цілком належить державі, саме держава визначає все його життя і діяльність.

Давньоримський філософ М.Т. Цицерон вказав на кілька сходнок людського спілкування, починаючи з сім'ї і закінчуючи всім людським суспільством. Держава у Цицерона є не лише виразником спільного інтересу всіх його вільних членів, а й одночасно узгодженим правовим спілкуванням цих членів, є певним правовим утворенням, спільним правопорядком.

Середньовічних мислителів особливо турбувало питання виникнення влади держави, якій вони приписували божественний характер. Держава тут постає як особливий різновид володарюючої організації.

У Новий час відправною точкою теорій, що пояснювали походження держави, стало уявлення про індивідуальну природу людини, уявлення, протилежне поглядам Аристотеля. Теоретики індивідуалізму відстоювали автономію і абсолютні права особи в суспільстві. Людина вже не розглядалася як істота суспільна. До виникнення держави

вона перебувала в природному стані і на неї поширювалось лише природне право. Страх за своє життя, свою безпеку і власність (як говорив Т. Гоббс), або бажання надійно забезпечити природні права, рівність і свободу (на думку Д. Локка), привели людей до усвідомлення необхідності укласти суспільний договір і встановити владу, яка забезпечить порядок у суспільстві і гарантуватиме індивідові його права, захистить його як від інших індивідів, так і від усього суспільства. В даній теорії держава є вимогою не природи людини, а її розуму. Вона створюється згідно з волею людей для досягнення спільного блага.

У часи абсолютизму держава розглядалася переважно з євдемоністської [7] точки зору: їй надавалось виключне право забезпечувати добробут народу, індивідуальне підпорядковувалось спільному, громадянин — централізованій опіці уряду, заперечувалась самостійність приватних осіб і спілок, уряду надавалось право безмежного втручання у приватне життя заради досягнення спільного блага. Мета досягнення суспільного благополуччя призвела до виникнення теорії освіченого абсолютизму, що стала, у свою чергу, виправданням поліцейської держави, діяльність якої ґрунтується на детальній регламентації життя громадян, на всеохоплюючій і всепоглинаючій опіці особи і суспільства.

Класовий підхід полягає в тому, що держава розглядається як знаряддя класової боротьби, машина для гноблення одного класу іншим, підтримання панування одного класу над іншим. Сутність держави полягає в диктатурі класу, що панує економічно і політично. Диктатура класу визначає головні цілі, завдання і функції держави.

Згідно з марксистською теорією виникнення держави пов'язується з розшаруванням суспільства на класи. Суспільна організація стає державою, коли її зміст і функції зводяться до захисту інтересів групи, яка володіє головними засобами виробництва. Держава, як частина надбудови, визначається ознаками виробничих відносин, насамперед відносинами власності на основні засоби виробництва.

Представники теорії насильства (Л. Гумплович, К. Каутський та ін.) причину виникнення держави вбачали не в економічних відносинах, а в завоюванні, насиллі одних племен над іншими. Внаслідок завоювання виникають класи, однак вони є не результатом розшарування общини, а наслідком з'єднання двох общин, одна з яких є переможцем (і тому стає класом пануючим), а інша — переможеним (вона стає класом пригнобленим). Примусовий апарат, який створюється переможцем для управління переможеними, перетворюється на державу. Насилля і підкорення володарюючими підвладних стає підґрунтям виникнення економічного панування.

Специфічна функція держави в даному випадку — функція панування і гноблення. Держава є не лише організацією, що управляє су-

* Примітка. Євдемонізм (грец. eudaimonia — блаженство, щастя) — етичний напрям, який вбачає мету життя в досягненні щастя.

спільством, але також знаряддям боротьби, джерелом конфліктів у відносинах між класами.

Ідея, протилежна ідеї опіки держави над особою і суспільством, стала відправною для виникнення в кінці XVIII на початку XIX ст. вчення про державу, діяльність якої обмежується охороною права. В діяльності держави вирізняється одна функція, яка властива лише державі. Ця функція — встановлення і охорони права, створення правової системи, регулювання роботи державного апарату і відносин держави, суспільства і особи. Так, В. Гумбольдт вважав, що держава повинна бути правовим установленням і охороняти права, не втручаючись у життя громадян. Держава лише засіб для досягнення людських цілей, вона повинна робити лише те, що необхідно для безпеки одних громадян від інших і від зовнішніх ворогів [8, с. с. 34, 153].

В. Гумбольдт розумів необхідність влади і права, які б саме і охороняли безпеку. Для цього державі надається можливість запобігати протизаконним діям і карати за них. Визначити межі, в яких держава може втручатися в справи підданих, здатна лише влада, що приймає закони, тобто держава. Визначаючи межі діяльності окремих осіб і спілок у відносинах їх між собою і стосовно держави, держава разом з тим встановлює і межі своєї діяльності. Так склалась ідея, яка пізніше стала досить поширеною, — ідея самообмеження держави за допомогою права. Саме цю ідею було покладено в основу доктрини правової держави.

Представники правового підходу тлумачили державу як виключно або переважно юридичне явище, правове установлення. У вченні про юридичну природу держави проглядаються три головні напрями. *По-перше*, держава визначається як об'єкт права; *по-друге*, як особливий правовідносини; *по-третє*, як суб'єкт права. Представники першого напрямку (так званої патримоніальної теорії, розробленої в середні віки) розглядали державу як об'єкт природженої влади монарха. Пояснити правову зв'язаність держави ця теорія, звичайно, не могла.

Популярною в юридичній науці кінця XIX — початку XX ст. стала теорія, що розуміла державу як юридичні відносини. Цієї теорії додержувалися вчені, які тяжіли до реалістичного напрямку — юриспруденції інтересів, яку заснував Р. Ієрінг.

На початку XX ст. панівною в юридичній науці стала концепція держави — суб'єкта права, тобто держави — юридичної особи або корпорації. Ця ідея, яка всебічно розроблялась у Німеччині в працях К. Гербера, П. Лабанда, Г. Еллінека, значно вплинула на формування поглядів російських вчених-юристів (О.Д. Градовського, О.С. Алексєєва, Ф.Ф. Кокошкіна, В.М. Гессена, М.І. Палієнка, О.О. Жилина та ін.).

Прихильники цього напрямку визнавали, що єдність держави не є природною єдністю організму, а воля держави не є природною волею живої, людської особи. Послугуючись терміном „особа“, вони зазначали, що для держави, як і для людини, характерна індивідуальність, тобто сукупність своєрідних рис. Держава є єдністю через єд-

ність її юридичної організації. Поняття юридичної особи держави належить до розряду так званих телеологічних єдностей (єдностей цілі). У сфері юридичного мислення вольові акти індивідів, що пов'язані спільною метою, виступають волею всього союзу, а не окремих його членів [9, с. 637]. Юридична особа держави, на думку професора Харківського університету М.І. Палієнка, є абстракція, відхилення від дійсних відносин життя і характеру відносин володарювання в суспільному союзі, званому державою, які й змушують нас визнати державу колективною єдністю і самостійним суб'єктом, носієм прав володарювання [10, с. 334].

Представниками цих двох напрямів — 1) держава як юридичні відносини; 2) держава як суб'єкт права, юридична особа — і було розроблено низку концепцій, які пояснюють правову зв'язаність держави.

Сучасна теорія виходить із багатовимірності дійсного буття держави. Синтез різних уявлень про походження і суть держави уможливає розв'язати проблему співвідносності держави, політичної системи і суспільства, визначити межі впливу держави в суспільному просторі. Держава, яка є засобом розв'язання спільних справ, може співпадати з суспільством, являти з ним одне ціле. Інша річ — держава, як центр політичної системи, інститут влади. В такому разі держава являє собою особливий соціальний інститут, який входить в суспільство, але не поглинає останнє. Єдність цієї структури ґрунтується на рівноправних, договірних відносинах між державою, суспільством і особою. Силою, що зв'язує суспільство та індивіда, є держава, призначення якої полягає у забезпеченні безконфліктних відносин між суспільством, індивідами і самою державою.

Сутність держави виявляється в її функціях як головних напрямках діяльності щодо реалізації своїх завдань. Існують різні підстави для класифікації функцій держави. Так, керуючись критерієм сфери діяльності держави, її функції поділяються на внутрішні та зовнішні. До внутрішніх функцій належать: економічна, соціальна, природоохоронна, функція встановлення і охорони правопорядку, функція охорони прав і свобод громадян, культурно-виховна, захисту державного ладу, запобігання і ліквідації соціально небезпечних конфліктів та ін. Зовнішні функції: оборона країни, підтримання відносин з іншими державами, міжнародна охорона навколишнього середовища, функція інтеграції у світову економіку, боротьби з міжнародними злочинами та ін. Крім того, держава є офіційним представником всього суспільства і як така є інститутом, що забезпечує нормальне існування суспільства загалом. Держава є знаряддям і засобом досягнення соціального компромісу в суспільстві.

У теорії держави самостійне місце посідає категорія „тип держави“, під яким розуміють взяті в єдності найбільш загальні риси різних держав, система їх найважливіших властивостей і сторін, що породжуються відповідною епохою і характеризуються спільними істотними ознаками. Для розв'язання проблеми типізації держав може за-

стосовуватися формаційний підхід. Сутність цього підходу полягає у тому, що в основі типізації держав є категорія суспільно-економічної формації, яка заснована на певному способі виробництва і яка є відбиттям співвідносності базиса і надбудови, класової суті, цілей, завдань і функцій держави з позиції її соціального призначення. Визначення типу держави у цьому випадку ставиться в залежність від типу суспільства. Виходячи з цього, вирізняють держави азіатські, рабовласницькі, феодальні, буржуазні, соціалістичні і перехідні.

Поширеним є цивілізаційний підхід, в основу якого покладено ідею співвідношення держави і соціально-економічного ладу із врахуванням духовно-моральних та культурних факторів суспільного розвитку. При цивілізаційному підході тип держави визначається не стільки об'єктивно-матеріальними, скільки ідеально-духовними, культурними факторами [11, с. с. 84, 85, 86, 87].

Дотримуючись періодизації всесвітньої історії, всі держави можна розділити на давні, середньовічні, нового часу і держави новітнього часу (сучасні). У сучасній літературі розглядаються як основні демократичний і недемократичний тип (залежно від методів здійснення функцій держави). Визначення типу держави є можливим при застосуванні й інших методологічних підходів [12, с. с. 23-48].

Для держав усіх типів притаманна низка сталих ознак, які відрізняють державу від інших політичних організацій в суспільстві. Це розподіл населення за територіальною ознакою; наявність особливого апарату управління (публічної влади); суверенітет (який означає незалежність і самостійність держави при визначенні і здійсненні політики як всередині держави, так і за її межами); наявність апарату примусу; виключне право встановлювати правові норми, обов'язкові для всього суспільства або його частини; виключне право емісії грошових знаків; право встановлювати і стягувати податки та примусові збори з населення для утримання публічної влади.

Отже, проблема визнання сутності та призначення держави має давню історію. З думкою наших попередників не завжди можна погодитись, але враховувати її необхідно, оскільки лише всебічне і об'єктивне дослідження предмета відкриває шляхи досягнення об'єктивної істини. Для сучасних подальших досліджень проблем держави, на нашу думку, найбільш ефективним є підхід, що поєднує історичні, соціологічні, юридичні та політологічні аспекти цього явища. Саме такий підхід створює умови для юридичного розв'язання політичних проблем та забезпечення інституційного контролю над владою.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави. — К.: Б.м., 1994.
2. Котюк В.О. Основи держави і права. — К.: Вентурі, 1998.

3. Четвернин В.А. Понятие государства и права. Введение в курс теории права и государства: Учеб. пособие для вузов. — М.: Изд-во ДЕЛО, 1997.

4. Чиркин В.Е. Государствоведение: Учебник. — М.: Юрист, 1999.

5. Кресіна І.О. Проблеми політичної суб'єктності української держави // Державотворення і правотворення в Україні: досвід, проблеми, перспективи: Монографія. / За ред. Ю.С. Шемшученка. — К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2001.

6. Кашанина Т.В. Происхождение государства и права. Современные трактовки и новые подходы: Учеб. пособие. — М.: Юрист, 1999. — 335 с.

7. Политология. Энциклопедический словарь / Общ. ред. и сост.: Ю.И. Аверьянов. — М.: Изд-во Моск. коммерч. ун-та, 1993.

8. Гумбольдт В. Опыт установления пределов государственной деятельности. — С.Пб.: Лупинин, 1908.

9. Энциклопедический словарь / Изд. Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон. — С.Пб., 1894. — Т. 26.

10. Палиенко Н.М. Суверенитет. Историческое развитие идеи суверенитета и ее правовое значение. — Ярославль: Тип. Губернского Правления, 1903.

11. Комаров С.А. Общая теория государства и права: Курс лекций. — Изд. 2-е, испр. и доп. — М.: Манускрипт, 1996.

12. Якушик В.М. Проблемы теории революционно-демократического государства. — К.: УМК ВО, 1991.